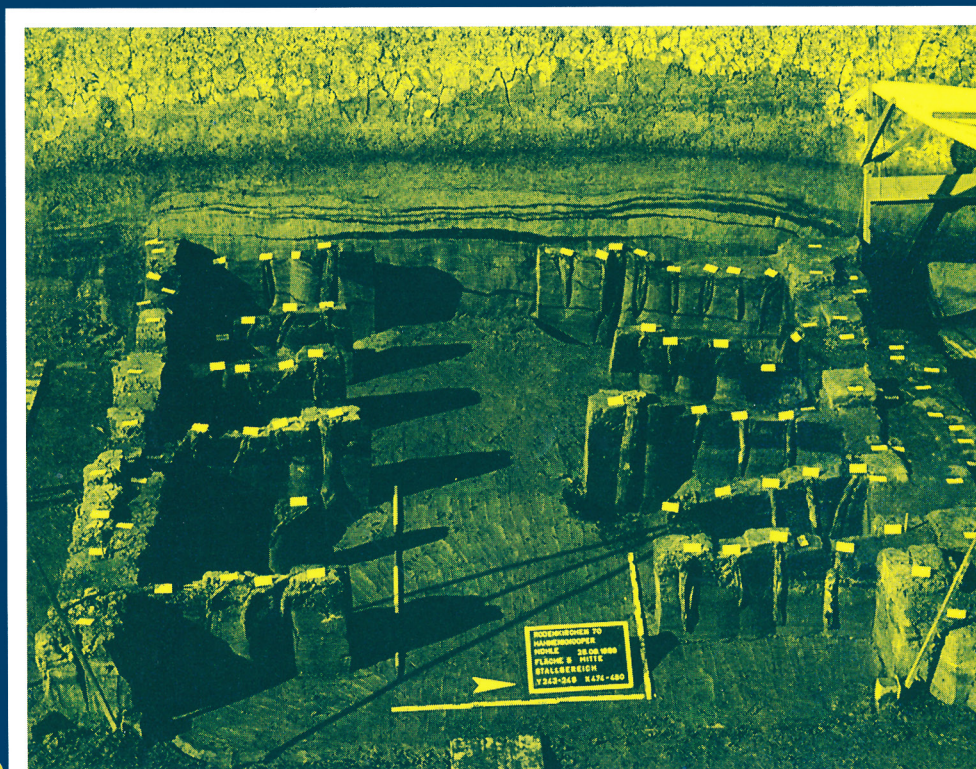


PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12



RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

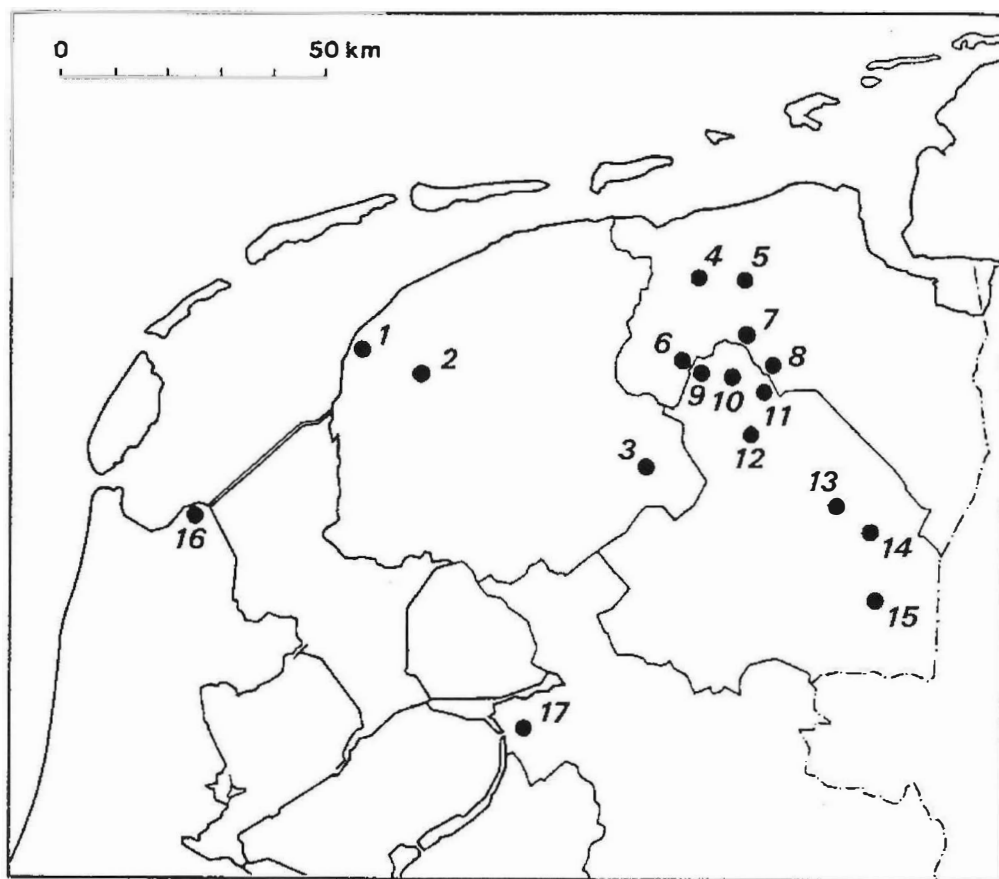
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.



In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.



INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke 'vuurmaker' uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het 'Cheddarien' van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATA KUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo 'Vagevuur' (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
'Wetsingermaar'. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

SIGILLATA-STEMPEL UIT WINSUM (FR.)

M.C. Galestin

In het Friese Winsum-Bruggeburen werd in 1997 een opgraving verricht (zie *Paleo-aktueel* 9 en 11). Tijdens de opgraving werd veel *terra sigillata* gevonden, waaronder een op het eerste gezicht onaanzienlijk scherfje dat bij nadere bestudering een bijzonder fragment blijkt te zijn. Daarom wordt in dit korte bericht de aandacht gericht op deze ene scherf.

Terra sigillata is het bekende rode glanzende aardewerk van de Romeinen. Terra sigillata betekent letterlijk gezegeld (gestempeld) aardewerk. *Sigillum* is het Latijnse woord voor zegel of stempel. De naam terra sigillata is niet Romeins maar dateert uit de 19e eeuw toen er voor dit aardewerk belangstelling kwam. Men zocht in de antieke bronnen naar de oorspronkelijke naam van dit aardewerk dat vaak voorzien was van een naamstempel maar dat ook met gestempelde reliefs versierd kon zijn. De naam terra sigillata werd gevonden en op dit aardewerk toegepast. Achteraf blijkt dat de term terra sigillata (*vera*) weliswaar al in de renaissance bestond maar dat die term toen iets heel anders betekende. De naam stond op een stempel waarmee de echtheid van een bepaalde geneeskrachtige aarde werd gewaarborgd (geze-

geld), net zoals je nu wel *vera pelle* ziet staan op echt leder.

De belangstelling voor dit aardewerk en het steeds groter wordende aantal naamstempels dat tevoorschijn kwam bij opgravingen resulteerde in een lange lijst van namen die gepubliceerd werden in het *Corpus Inscriptionum Latinarum* en later ook in archeologische publicaties, vaak met tekeningen van de stempels waardoor de stempels onderling goed te vergelijken zijn. Door verder onderzoek werd het ook mogelijk om de stempels te dateren en de plaats van productie van het aardewerk te bepalen. Daarom kan van het stempel uit de opgraving van Winsum-Bruggeburen uitgezocht worden welke naam er op het stempel staat, van wanneer het dateert, waar het stempel vandaan komt en op welke andere plaatsen het wordt aangetroffen.

Het stempel

De scherf is 2x2,8 cm groot en is 2 mm dik. Aan één kant is een deel van een rechthoekig stempel zichtbaar waarop één regel met letters staat (fig. 1). Van het stempel zijn de letter L, een punt en

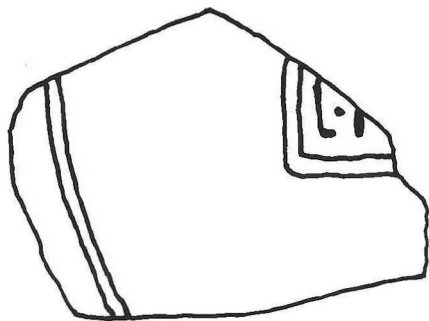
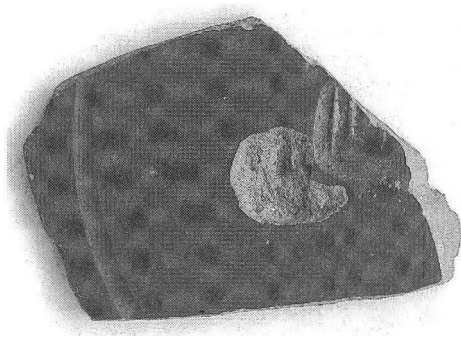


Fig. 1. Terra sigillata-scherf met stempel van *Thyrus*, uit Winsum. Schaal 2:1.

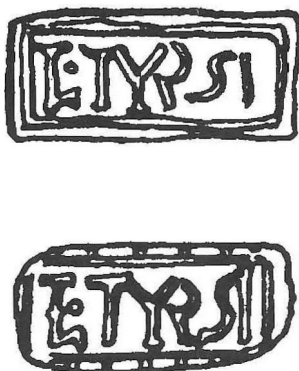


Fig. 2. Stempels van Thyrsus. Schaal 2:1.

een stuk van een tweede letter te lezen. Hoewel er maar weinig letters over zijn bleek bij bestudering dat de mogelijkheden tot interpretatie gunstig zijn. Er zijn namelijk niet zo veel naamstempels die beginnen met een L, gevolgd door een punt. Sommige van deze namen komen voor op stempels die bestaan uit twee regels boven elkaar. Zoals we zagen heeft het stempel uit Winsum een regel en dat verkleint het aantal. De letters en de vorm van het stempel met een rand eromheen komen het meest overeen met stempels van L. Titius Thyrsus (fig. 2). Zijn stempels komen in verschillende uitingen voor, onder andere als L. Titius Thyrsus maar ook als L. Thyrsus. Vermoedelijk is dit verschil een gevolg van het niet goed lezen van de letter L. Er is mogelijk sprake van een ligatuur, dat wil zeggen twee aaneengekoppeld geschreven letters, in dit geval de letters L en T waarbij boven aan de letter L het dakje van de letter T staat.

De vorm van de letters op het fragment van het stempel uit Winsum lijken dus op de stempels van L. Titius Thyrsus. Een exacte parallel voor het stempel in Winsum is nog niet gevonden en dat zal ook moeilijk zijn omdat het stempel zo fragmentarisch is.

Herkomst

De namen op de (bodem)stempels zijn hoogstwaarschijnlijk de namen van de eigenaren van de fabrieken waar de sigillata gemaakt werd; je kunt het vergelijken met de naam Wedgwood. Vaak

wordt de naam in de genitivus gebruikt en daarmee wordt bedoeld dat het een product is van de eigenaar van de fabriek: product van Thyrsus. Het feit dat hij drie namen heeft betekent dat hij een Romeins burger was. De familienaam Titius wordt voorafgegaan door de voornaam Lucius en gevolgd door de bijnaam Thyrsus.

De naam komt op een groot aantal onderling verschillende stempels voor en dat betekent dat er gedurende lange tijd en mogelijk in verschillende fabrieken met deze naam is gestempeld. Aardewerk met het naamstempel van Thyrsus komt zowel voor in Arezzo, in Italië als in Lyon. Het aardewerk werd daar gemaakt in grote aantallen in gespecialiseerde ateliers of fabrieken. Na de productie werd het aardewerk verpakt in houten kisten (dat weten we uit de vondst van een kist vol ongebruikte terra sigillata in Pompeï) en vervolgens (vermoedelijk via de haven van Pisa) per schip vervoerd naar Marseille. Vandaar is het weer per schip vervoerd naar het noorden over de Rhône naar Lyon. Lyon was een centrale plaats in de Romeinse provincie Gallia. Daar werden ook een groot deel van de bronzen munten geslagen die voor de militairen bedoeld waren en daar waren ook pottenbakkers actief met de naam Thyrsus. Vanuit Lyon werden de voorraden verder naar het noorden verspreid. Een andere mogelijkheid is dat het aardewerk per schip over zee naar het noorden werd vervoerd want ook in Engeland zijn stempels van pottenbakkers uit Italië gevonden.

Vorm van het aardewerk

Het zeer dunne en platte fragment is vermoedelijk afkomstig van een kommetje. Het stempel was aangebracht op de bodem aan de binnenkant van de kom. Dat is te zien aan een deel van de rondlopende groeve die nog zichtbaar is op de scherf en die aan de binnenkant van de bodem was aangebracht. Kommen en borden van terra sigillata hoorden tot de standaarduitrusting van een Romeinse militair en de scherven worden in grote aantallen gevonden in Romeinse legerkampen. Naar aanleiding van de vondsten uit het Duitse Haltern is een indeling op grond van de vormen gemaakt. De scherf uit Winsum kan waarschijnlijk

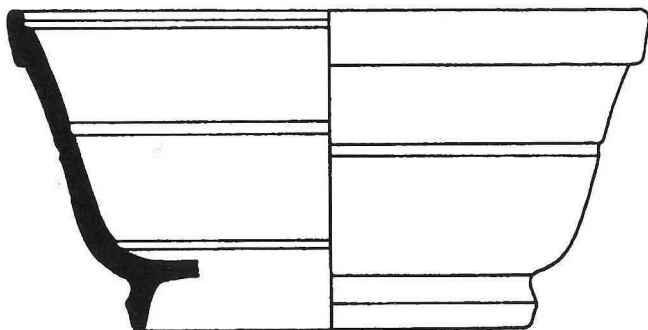


Fig. 3. Terra sigillata-kommetje, Type Ha 7, uit Haltern.

lijk worden toegeschreven aan een kleine kom van het type Haltern 7. Het is niet het enige fragment van een dergelijke kom uit Winsum; tijdens de opgraving in 1997 zijn nog twee fragmenten gevonden van dergelijke kommetjes (fig. 3).

Datering

Stempels van Thyrsus komen voor op borden en kommen. De fabricage van terra sigillata met stempels van Thyrsus valt in de Augusteïsche periode, 27 v.Chr. tot 14 na Chr. Deze datering is gebaseerd op het voorkomen van stempels van Thyrsus in Romeinse legerkampen uit de tijd van keizer Augustus. Het stempel komt niet alleen voor in het kamp Haltern aan de rivier de Lippe, dat mogelijk in 7 v.Chr. werd gebouwd en in het jaar 9 na Chr. werd verlaten door de Romeinen, maar ook in het legerkamp te Rödgen, ten noordoosten van Wiesbaden, dat dateert in de periode 10-8 v.Chr. Dat laatste kamp werd gebouwd in verband met de veldtochten van Drusus, de eerste Romeinse legeraanvoerder die heeft getracht NW-Europa te veroveren. Het naamstempel komt dus in ieder geval voor in de periode 10 v.Chr. tot 9 na Chr.

Verspreiding/vindplaatsen

Uit onderzoek blijkt dat de meeste van de terra sigillata-stempels uit de tijd van Augustus gevonden zijn in Romeinse legerkampen. Het aardewerk werd vooral aangevoerd ten behoeve van de

legereenheden. Een exacte parallel voor het stempel in Winsum is nog niet gevonden en dat zal ook moeilijk zijn omdat het stempel zo fragmentarisch is. Stempels van Thyrsus komen onder andere voor in Rödgen en in Nijmegen. Vergelijkbare stempels zijn gevonden in Vechten bij Utrecht, in Haltern, in Bonn en in Lyon (vgl. Oxé-Comfort Nr. 2062). Zoals gezegd is een exacte parallel voor het stempel in Winsum nog niet gevonden. Het zou in principe wel mogelijk moeten zijn want een stempel kon meerdere malen gebruikt worden en er zijn ook voorbeelden van identieke stempelafdrukken. Aangenomen wordt dat het voorkomen van grote aantallen identieke stempels op één plaats, bijvoorbeeld in een legerkamp, wijst op aanvoer van een grote partij aardewerk uit één fabricagecentrum en dat het voorkomen van enkele, weinig voorkomende naamstempels zou kunnen betekenen dat de militairen zelf hun eigen kommen en borden met zich meevoerden waardoor dat bepaalde stempel slechts éénmaal voorkomt op een bepaalde plaats.

Ateius

Natuurlijk kunnen we niet afgaan op één fragmentarisch stempel maar er is gelukkig meer. Tijdens het afgraven van de terpaarde in Winsum-Bruggen aan het eind van de 19e eeuw kwamen ook Romeinse scherven tevoorschijn en één daarvan heeft ook een stempel. Het is het stempel van Cn. Ateius (fig. 4). De naam Ateius is beroemd onder archeologen omdat er zo veel stempels van deze

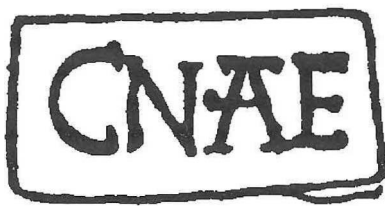


Fig. 4 Stempel van Ateius op terra sigillata-scherf uit Winsum (naar Boeles, 1951: fig. 86,2). Schaal 4:1.

naam bewaard zijn gebleven. In Haltern is bijna de helft van de stempels op terra sigillata een stempel van Ateius en ook in Vechten is dat het geval, er zijn daar van de 540 stempels van pottenbakkers uit Italië en Lyon 353 van de pottenbakker Ateius. Onderzoek heeft uitgewezen dat Ateius-productie plaatsvond in Arezzo, Pisa en Lyon. Er zijn dan ook veel verschillende stempels met de naam Ateius, sommige alleen met de naam Ateius, andere met de voornaam Cnaeus erbij en weer andere met namen van medewerkers erbij. Het stempel uit Winsum heeft parallellen in Haltern en het dateert uit de tijd van Augustus, net als het stempel van Thyrsus.

Daarmee zijn er dus twee stempels uit de tijd van Augustus bekend uit Winsum. Beide stempels komen ook voor in Romeinse legerkampen uit die tijd. De aanwezigheid van deze twee stempels in een terp in Friesland is een aanwijzing voor contacten met de Romeinse legers en waarschijnlijk zelfs voor de aanwezigheid van legereenheden op deze plaats. Uit historische bronnen kan (helaas schaarse) informatie gehaald worden over de activiteiten van de Romeinen in deze periode. Zo schrijft de Griekse auteur Cassius Dio (in de 3e eeuw na Chr.) over de veldtocht van Drusus in het jaar 12 v.Chr. die naar het noorden voerde over de Rijn naar de Oceaan en verder naar het land van de Chauken. Hij schrijft dat er met de Friezen afspraken werden gemaakt en dat de Friezen als voetvolk over land meetrokken naar de Chauken die door Drusus werden aangevallen. Drusus kwam daarbij in de problemen omdat hij de effecten van eb en vloed in dat gebied niet kende en zijn schepen liepen vast. De Friezen die over land gevolgd waren kwamen de Romeinen te hulp in

hun benarde situatie.

Het is helaas niet mogelijk om op grond van historische bronnen archeologische vindplaatsen te identificeren maar we mogen wel afgaan op de mededeling dat de Romeinen naar het noorden trokken en daarbij via het water gingen en goede contacten met de Friezen onderhielden. De ondernemingen van Drusus in 12-11 v.Chr. zijn de eerste, althans volgens de schriftelijke bronnen, waarbij het Romeinse leger zich intensief met het noordwesten van Europa begon bezig te houden. Die activiteiten duurden tot het jaar 9 na Chr. toen de beroemde Varusslag een einde maakte aan deze expansie van de Romeinen. Het is goed mogelijk dat Romeinse legereenheden tijdens deze veldtochten in de buurt van of zelfs in de huidige provincie Friesland geweest zijn en bij die gelegenheid kan het aardewerk met stempels (en andere Romeinse voorwerpen, denk bijvoorbeeld aan munten) in Winsum terecht gekomen zijn.

Deze nieuwe gegevens uit de opgraving zijn een versterking van de opvattingen van Boeles dat er in Winsum mogelijk een versterking van het Romeinse leger was. Het wordt duidelijk dat de eerste contacten tussen Friezen en Romeinen waarvan door de antieke geschiedschrijvers melding wordt gemaakt misschien hun weerslag hebben gehad op het Friese Winsum in het kader van de campagnes van Drusus en dat is goed nieuws!

Summary

The small village of Winsum in the province of Friesland has long been known for a number of early Roman finds discovered in the late 19th century. In 1997 an excavation brought to light new finds dating to the early Roman period. One of the finds is a small fragment of terra sigillata with a 'Thyrsus' stamp on it. Although very small and incomplete, the stamp can be dated to the Augustan period. This and other finds from Winsum, like terra sigillata with a stamp of Ateius, suggest that the start of the Roman military actions on the northern coast, which according to the ancient historians started with the campaigns of Drusus in 12/11 BC, may be documented by archaeological finds.

- Boeles, P.C.J.A., 1951. *Friesland tot de elfde eeuw*. 's-Gravenhage.
- Bos, J.M., M.J.L.Th. Niekus, J. Scheffer & T.B. Volkers, 1998. Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland! *Paleo-aktueel* 9, pp. 65-69.
- Galestin, M.C., 2000. Augusteïsche munten uit een Friese terp: vroeg-Romeinse munten uit de opgraving Winsum-Bruggeburen. *Paleo-aktueel* 11, pp. 69-73.
- Haalebos, J.K., 1991. Das grosse augusteische Lager auf dem Hunerberg in Nijmegen. In: B. Trier (ed.), *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus*. Münster, pp. 97-107.
- Oxé, A. & H. Comfort, 1968. *Corpus vasorum Arretinorum, A catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*. Bonn.
- Polak, M., 2000. *South Gaulish terra sigillata with Potters' stamps from Vechten* (= *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, Suppl. 9). Nijmegen.
- Schnurbein, S. von, 1982. *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*. Münster.